

Формування цілісного й адекватного уявлення про недоторканність приватного життя (прайвесі) як політико-правовий феномен є неможливим без з'ясування його історичних передумов та еволюції на різних етапах розвитку людської цивілізації. В даному контексті безумовний науковий інтерес викликає процес формування прайвесі в епоху Просвітництва та в Новий час, коли, власне, й були закладені підвалини сучасного розуміння даного феномену та його правового захисту. На жаль, проблеми формування і розвитку певних аспектів приватного життя та їх правої регламентації в цю епоху не були предметом самостійного наукового дослідження, що зумовлює **актуальність і новизну** обраної нами теми. Серед публікацій, присвячених безпосередньо проблемам формування приватності в епоху Просвітництва та в Новий час, слід відзначити багатотомну „Історію прайвесі” за редакцією Ф. Арієса, Г. Дабі та М. Перро [1-2], а також колективну працю за редакцією Ю.Л. Безсмертного „Людина в колі сім'ї. Начерки з історії приватного життя в Європі до початку Нового часу” [3]. Проте в обох виданнях увага акцентується на соціокультурних аспектах теми, тоді як політико-правові – здебільшого обходяться увагою.

З урахуванням викладеного вище, **метою** даної статті є з'ясування основних рис, що характеризують політико-правові аспекти формування приватного життя у Європі та Північній Америці в епоху Просвітництва та в Новий час, виявлення того, яке значення мала спадщина цієї епохи для подальшого розвитку даного феномену в світовій політико-правовій теорії та практиці. Досягнення поставленої мети є можливим при комплексному підході до вивчення предмету, із застосуванням історико-правового, формально-юридичного і порівняльно-правового методів дослідження.

Приступаючи до викладення теми, варто відзначити, що середньовічний образ навколишнього світу і зумовлена ним налаштованість людини, її риси починають руйнуватися ще у XIV ст. В епоху Відродження культура і людина отримують нове значення. Людська справа перестає бути служінням Творцеві, і сама стає “творінням”, людина, раніше слуга і раб, стає “будівничим”. Процес індивідуалізації особи поклав край анонімності, характерної для Середньовіччя:

Відродження наділило людину індивідуальними рисами. Від діяльнійшої людини, титана думки, образ якого склався в цей час, вимагалися точний розрахунок, мудрість, обачність – одним словом, постійний самоконтроль.

Починаючи з епохи Відродження, формується класична інтерпретація прав людини. Парадигмою тогочасних учень був антропоцентризм. При цьому релігійно-моральний індивідуалізм загострював в образі (природі) людини її передусім вільну волю, а не розум. Так, М. Лютер, засновник протестантизму в Німеччині, обстоював особисту віру, на противагу вірі в авторитети, як рівне право всіх і кожного вірити по совісті. Свобода індивідуальної волі передбачала свободу слова, друку, загальну рівність; стверджувалася ідея загальної особистої праці в якості основи особистої (приватної) власності.

Починаючи з XVI ст. в європейському суспільстві дедалі більше галузей діяльності людини витісняється зі сфери публічного життя. Домашнє господарство, виховання дітей, споживання їжі, догляд за тілом, сон, вираження симпатії та сексуальність, покарання злочинців, догляд за хворими і помираючими, ритуал похорон – усі тілесні практики отримують більш інтимний характер і поступово видаляються з публічного використання у закриті сфери приватного життя. Змінюється сприйняття цих аспектів людського життя, особливо всього того, що стосується безпосередньо людського тіла. Це сприйняття дедалі більше супроводжується почуттям сорому і незручності та зникає «за кулісами» [4, с. 160].

Наприкінці XVII ст. соціальні табу щодо прагнення до самотності почали зникати [1, с. 5], а почуття особистої ідентичності протягом усього XIX ст. ставало дедалі чіткішим і набувало дедалі більшого поширення [2, с. 457]. Крім того, на початку XIX ст. право на недоторканність приватного життя почало отримувати формальне визнання в Англії та Сполучених Штатах Америки.

Слід відзначити, що в західному світі проблема права на приватне життя виникла ще у XVIII ст. До того часу люди, навіть багаті й знатні, жили відкритим життям на видноті у всіх – згідно з характером суспільства й типом житла. Можливо, ще важливішою була практично повна відсутність

відмінностей між життям вдома і життям на роботі. Наприклад, читання й копіювання у Середні віки здійснювалося „на людях”.

Концепція права на приватне життя з’явилася тоді, коли феодалні співтовариства й величезні сім’ї поступилися місцем більш компактним сім’ям, що складалися тільки з близьких родичів, а в житлах почали будувати кам’яні стіни й перегородки, які дозволяли формувати кімнати й давали змогу усамотнитися. У XVIII-XIX ст. такі житла належали тільки багатим людям, хоча й тоді співтовариства хазяїв і слуг продовжували існувати. І тільки у XX ст. в Європі й Північній Америці з’явилася можливість надати право на приватне життя й небагатим людям. Не менш важливим виявилось й фізичний, а також психологічний розподіл публічної служби і приватного життя.

З Нового часу в розвитку партикуляризму розпочинається особливий етап, на якому приватне життя стає самостійною сферою, набуваючи сучасних рис. Процес інституціоналізації приватної сфери розпочався з відносин кохання. Виникла витончена любовна лірика, що викристалізовувала в собі всі духовні багатства, котрі в середні віки раніше призначалися Богові. Але головна тенденція в розвитку приватного життя виражена ідеєю «мій дім – моя фортеця». Новий час сформував сферу приватного життя, в якій почав ховатися, за виразом Б. Паскаля, як у «глухому куті Всесвіту» [5, с. 214], європейський інтелектуал, дворянин і буржуа. Виникає така культура насолодження, що для її відтворення знадобилась індустрія, здатна задовольнити різноманітні приватні інтереси, смаки і пристрасті. Формуються демократичні держави, засновані на принципах громадянської рівності, індивідуальної свободи, верховенства влади громадської думки, панування ринкової стихії, що дозволяє культивувати приватні потреби будь-якого члена суспільства. В релігії протестантизму людина залишається один на один з Богом і «не підкоряється безумовно настановам сім’ї, роду, інших типів суспільства, навіть церкви» [6, с.85].

Е. Шортер намагається пояснити виникнення сім’ї й зростаючий розподіл приватної та публічної сфер тим, що пов’язує ці зміни з розширенням капіталістичного ринку. Він вважає, що з кінця XVIII ст. механізм вільного

ринку дає представникові нижчого стану можливість за допомогою праці за наймом звільнитися від деяких форм суспільного контролю. Одна з переваг – це вибір за власним розсудом супутника життя. Своєю книгою, що спирається, передусім, на французькі й німецькі джерела, Е. Шортер показує, як труд при капіталізмі пов'язав вихід з традиційних форм соціального контролю й прагнення до свободи наприкінці XVIII ст. і що ці обставини зробили романтичне кохання – особливо для молодих жінок – певним паролем особистої автономії [7, с. 262]. Наприкінці своєї роботи Е. Шортер вказує на те, що мережа общинних зв'язків була зруйнована не тільки в процесі виникнення й розвитку капіталізму, але цій руйнації сприяли й інші сили, а саме: створення централізованої держави і міграція населення.

Думка про те, що домашній затишок і сердечні стосунки батьків і дітей розвивалися здебільшого ненавмисно, не з'являється у книзі Е. Шортера. Це пов'язано з тим, що автор бере недостатньо великий історичний відрізок часу. На його думку, сучасна сім'я і кореспондуючі їй соціальні феномени з'являються тільки в XIX ст. Крім того, він не звертає уваги на приклади з більш ранніх, зокрема, голландських, джерел. Формулювання «протистояти втручанням ззовні» є, на нашу думку, не зовсім вдалим. У ньому вже передбачено те, що Е. Шортер хоче пояснити. Він, вірогідно, не помітив, що перехід до приватної та інтимної сфери співвідноситься з вчинками людей, котрі були властиві й більш раннім історичним епохам, але з часом дедалі більше виводилися за куліси суспільних відносин. Різноманітні тілесні практики індивіда ставали для оточуючих непристойними і, супроводжуючись почуттям сорому, поступово видалялися з публічної сфери – в тому числі й на рівні сім'ї – в особливі соціально санкціоновані простори: кухню, спальню й туалет. А. Еткінд цілком справедливо зауважує, що Просвітництво викликало до життя сили, протилежні йому за якістю й спрямованістю: „Буржуазна цивілізація.... викликала до життя зустрічні рухи, що заперечували власність, сім'ю і раціональність, повні антибюрократичного протесту... які зливали воедино приватне і публічне життя, давали нові обіцянки безсмертя” [8, с. 675].

Із появою романтизму культура в цілому, а разом з нею й приватне життя розколюються, виділяючи два шари: духовно-возвишений, художньо-досконалий – і повсякденний, тверезо-практичний, позитивний. Як стверджує К. Мангейм, в ідеології «категорія абсолютного, котра колись була спрямована на осягнення Божества, стає знаряддям повсякденності, що всіма силами прагне замкнутися в собі» [9, с.78]. Відповідно, абсолютно заперечуючи приватне життя, ідеологія стає його перетвореною, політизованою формою. Вона займає те місце в духовній структурі людини, котре призначене для сакрального й приватного, використовуючи їх засоби впливу на поведінку особи, тому вони сприймаються вже не як зовнішні, а як внутрішньо мотивуючі.

У XVIII ст. в англійській мові значного поширення отримують слова, що позначають внутрішні психічні стани, настрої, що об'єднуються загальним терміном *feelings* („почуття”). Психологічного значення набувають і деякі поняття, котрі раніше мали об'єктивний зміст. Наприклад, слово *outlook* („бачення”), що означало спочатку місце, з якого відкривається гарний вид, починає вживатись у своєму сучасному значенні. Вельми показовою є зміна значення слова *subjective* („суб'єктивний”) – від „той, що існує в собі” до „той, що існує в людській свідомості”. У XVIII ст. значного поширення набувають слова *sentiment* („почуття”) і *sentimental* („сентиментальний”, „чуттєвий”).

У тому ж самому напрямку еволюціонували й інші мови. Так, у французькій мові слова *sensible*, *sensibilite*, які означали в Середні віки просто чуттєве начало, на відміну від раціонального, у XVIII ст. набувають більш конкретного змісту „той, хто має людські почуття”. У XVII ст. з'являється дієслово *personnifier* („персоніфікувати”), а в XVIII ст. – іменник *personnification* („персоніфікація”). Слово *individu* („індивід”) у Середні віки було просто науковим терміном схоластичної латини, що означав щось неподільне (на кшталт атомів Демокрита). В епоху Відродження з'являється прикметник *individuel* („індивідуальний”), у XVIII ст. – іменник *individualite* („індивідуальність”) і дієслово *individualiser* („індивідуалізувати”). Слово *individualisation* („індивідуалізація”) з'являється на початку XIX ст., а *individualisme*

(„індивідуалізм””) – тільки в роки Липневої монархії [10, с. 182-184].

Інституалізація приватного життя в Новий час проходить за активного впливу централізованої держави, ідеології, соціальної сфери (народної освіти, охорони здоров'я), масової культури (бульварної літератури, салонної поезії, журналістики, публіцистики тощо) та інших публічних сфер. Як тільки приватне і публічне у поведінці людини отримали чітке закріплення за певними інститутами, речами і духовними цінностями, так приватне життя конституювалося в якості ядра життєвого світу людини, ставши соціальним інститутом. Однак тільки у XVII-XVIII ст. визнання недоторканності приватного життя в його сучасному розумінні отримує поширення не тільки в роботах окремих філософів і політиків, але й у реальній практиці законодавства і діях держави. Як справедливо відзначає І. Берлін, „розуміння власне приватності, сфери особистих взаємин як чогось священного самого по собі, впливає з концепції свободи, яка, попри все своє релігійне коріння, навряд чи давніша, у своєму розвиненому вигляді, за Відродження чи Реформацію” [11, с.538].

Уже напередодні Французької революції 1789 р. право „честі й гідності” стосовно знаті охоронялося державою на всій території цивілізованого світу, обмежуючи, в тому числі, й свободу слова, неможливу без збирання інформації. Американський білль про права 1791 р. гарантував недоторканність особи (*habeas corpus*) в одному ряду з недоторканністю житла, паперів та особистого майна – тобто на підставі того ж майнового права. Якобінська революція у Франції завершила об'єднання двох норм – право на захист «честі й гідності» поряд з правом на недоторканність житла та приватної кореспонденції було гарантовано абсолютно всім у межах ідеї рівності перед законом. У подальшому в конституційних актах постнаполеонівської епохи в Європі ці права вже повсюдно згадувалися в рядок.

У 1765 р. британський лорд Кемден, критикуючи спроби виправдати вторгнення до домівки і вилучення паперів, писав: „Ми можемо спокійно стверджувати, що в цій країні немає закону, що дозволяв би виправдати винуватця; якби такий закон і був, він би підірвав спокій у суспільстві, бо

папери іноді – найцінніше, що є у людини” [12]. Член парламенту Уїльям Пітт писав: „Усі королівські сили не владні над бідняком, якщо він перебуває у своїй халупі. Вона може бути старою, її дах може трістись, вітер може продувати її наскрізь, грози й зливи можуть проникати всередину – але не Король Англії. Усі його сили не сміють переступити поріг цього напівзруйнованого житла”.

Протягом наступних століть різні країни розробляли заходи з охорони приватності. Так, у 1776 р. парламент Швеції видав акт під назвою „Доступ до громадських архівів”, за яким держава мала право використовувати будь-яку зібрану нею інформацію тільки із законною метою. У 1792 р. Декларація прав людини і громадянина встановила, що приватна власність є недоторканою і священною. У Франції були заборонені публікації приватних даних, і в 1858 р. за порушення цього правила запроваджено грошове покарання.

Традиційне західне розуміння свободи, висунуте прогресивними мислителями ще у XVII-XIX ст., пов’язувалося з відчуженням особи від суспільства, невтручанням держави у приватні справи громадян. У такій інтерпретації відображалася вимога скасування особистої залежності працівника від власника знарядь і засобів виробництва, що мала антифеодалну спрямованість. Класики лібералізму припускали, що простір вільної діяльності людей слід обмежити законом. Але так само припускалося, зокрема такими поборниками демократичних свобод, як Дж. Локк та Дж. С. Міль в Англії і Б. Констан та А. де Токвіль у Франції, що має існувати певний мінімальний простір особистої свободи, якого в жодному разі не можна порушувати. „Звідси випливає, – зауважував І. Берлін, – що слід провести кордон між простором приватного життя та простором, на який поширюється державна влада. Де проводити цей кордон, є предметом суперечки, а насправді торгівлі. Люди здебільшого взаємозалежні. І жодна людська діяльність не є аж такою приватною, щоб ніколи хоч у якийсь спосіб не заходити в суперечність із життям інших людей” [11, с. 535].

Філософи з оптимістичними поглядами на людську природу та вірою в можливість гармонізації людських інтересів, такі як Дж. Локк чи А. Сміт, а

часом і Дж. С. Міль, вважали, що соціальна гармонія та прогрес сумісні з відведенням великого простору для особистого життя, в яке не мають права втручатися ні держава, ні будь-яка інша влада. Дж. Гоббс та ті, хто погоджувався з ним, заперечували, що, мовляв, якщо слід завадити знищувати одне одного, то мають бути запроваджені більш дієві запобіжні засоби, аби втримати все на своїх місцях; відповідно він хотів збільшити терен централізованого контролю, а сферу особисту звужити. Але обидві сторони погоджувалися, що якась частка людського існування має залишатися незалежною від сфери соціального контролю. Вторгнення в те, що залишилося, хоч би яке воно було маленьке, стало б деспотизмом.

Деякі автори стверджують, що недоторканність приватного життя як одне з основних прав людини отримала закріплення у першому поколінні прав людини. Зокрема, російський дослідник Б.І. Ісмаїлов зазначає, що зазначене право отримало своє юридичне втілення у британському Habeas corpus Act 1679 р., у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., в американському Биллі про права 1791р. та інших конституційних актах [13, с.12]. Проте більш ґрунтовне ознайомлення з даними документами та історичними фактами щодо повсякденного життя людей в тогочасній Європі та Північній Америці свідчить про зворотнє: у багатьох аспектах воно було повністю позбавлене приватності. Так, у колоніальній Америці передбачалося, що мандрівники спатимуть на одному ліжку (англ. bed): або в таверні, або в будинку знайомого; звідси походить англомовний аналог українського слова „приятель” (bedfellow – дослівно: той, хто спить в одному ліжку) [14, с.19-20]. Будинки будувалися без водостоків, так що можна було в буквальному сенсі слова стояти під дахом і прислухатися до розмов, що точаться всередині [15, с. 2]. Через наявність значних вільних просторів у ранній Америці було заявлено, що правовий режим приватності зайшов у глухий кут, оскільки існують „широкі можливості для того, щоб усамітнитись або взагалі піти геть” [16, с. 104]. До того ж, перші американські колоністи мали схильність до вирішення суперечок

щодо вторгнення у приватне життя шляхом дуелей, що часто зводило нанівець необхідність офіційної юридичної процедури [16, с. 103].

Із самого початку, однак, громадяни виникаючих Сполучених Штатів формували офіційний правовий захист від небажаних вторгнень, як з боку зайве цікавих людей, так і з боку держави [17, с. 248]. В Англії підслуховування визнавалося порушенням громадського порядку з початку XIX ст. [18, с. 68-69] і така кваліфікація була сприйнята американськими судами на початку XIX ст. Заданими американського дослідника Р. Спрегі, на ранніх етапах становлення США суди принаймні двічі визнавали право на недоторканність приватного життя: у 1811 р. у справі *Dennis v. LeClerc* суд штату Луїзіана заборонив редакторів газети публікувати зміст листа без дозволу з боку відправника, а в 1881 р. у справі *De May v. Roberts* суд штату Нью-Йорк визнав винним у правопорушенні лікаря, який дозволив чоловікові без медичної освіти бути присутнім при пологах своєї дружини [19, с. 95].

У другій половині XIX ст. відбулося дві події, котрі мали безпосередній вплив на подальший розвиток права на недоторканність приватного життя. Одна з них пов'язана з пресою. Хоча газети давно друкували непристойні матеріали, проте кількість і агресивність газет у другій половині XIX ст. суттєво зросли. Журналістика „замкового отвору” отримала такого розмаху, що заради задоволення хворобливої цікавості громадяни втратили значну частину свого приватного життя. Критики почали висловлювати занепокоєння, що зростання журналістики, спричинене „надмірною жагою до пліток”, призведе до того, що принцип „мій дім – моя фортеця” стане просто реліквією.

Другою подією, що вплинула на еволюцію права на недоторканність приватного життя, була хвиля науково-технічних досягнень. У період з 1844 по 1888 рік було винайдено, проміж іншого, телеграф, друкарську машинку, телефон, диктофон, фотоапарат. Усі ці нові технології поєднувалися зі зростанням обсягу й тиражів газет. Особливо значний вплив мала фотозйомка. Існує думка, що „любительська фотографія відіграла важливу роль у провокуванні невдоволення серед редакторів, суддів і законодавців, що врешті-

решт допомогло призвести до визнання права на прайвесі” [20, с. 25]. Це була не просто брехня фотографів про приватне життя знаних членів суспільства, які навіть гадки не мали, що їх знімають. Справа в тому, що саморозвиток є однією з підвалин поняття приватного життя, і одним з найбільш важливих факторів у розвиткові індивідуальної самосвідомості в той час було поширення фотопортретів [2, с.460]. Однак після 1880 р. фотолюбители могли уникнути професійного посередника. Як наслідок, позування перед фотографом стало менш складним і вимушеним, а все приватне життя стало відкритим перед об’єктивом, чий „апетит” до інтимних сцен не мав меж.

Проміж тим, законодавство про відповідальність за наклеп стало менш жорстким через судові рішення та законодавство, що стверджували, ніби правда надійно захищає від наклепу. На практиці ж, законодавство дуже мало захищало особу від наклепу, пропонуючи продовжувати висвітлення теми і в такий спосіб тільки збільшуючи шкоду. Е. Годкін відзначив також, що в той час у суспільній свідомості була повна плутанина й невизначеність з приводу того, що є наклепницьким, а що ні [21, с.63]. Періодичні вбивства редакторів газет, котрі переступили межу доброго смаку й розсудливості, були нецивілізованим і малоефективним способом захисту від „голодних очей” преси, що вдивлялися у приватні оселі [21, с. 66; 22, с. 63].

Повертаючись до твердження „мій дім – моя фортеця”, у середині 1890 р. Е. Годкін стверджував, що кожен має „природне право” самостійно вирішувати, наскільки громадськість буде обізнаною щодо особистих думок людини, її почуттів, смаків, звичок і приватних справ, у тому числі щодо справ сім’ї, що проживає під одним дахом. Незабаром після цього С. Уоррен і Л. Брандейс опублікували в журналі „Harvard Law Review” свою статтю „Право на прайвесі”. Їх основні заперечення стосувалися преси й нових технологій: „фотографії й газети здійснили вторгнення у священні кордони приватного й сімейного життя, а чимало механічних пристроїв загрожують тим, що „те, що було сказано пошепки в клозеті, буде проголошено з даху” [23, с. 195]. Уоррен і Брандейс назвали це право „правом бути залишеним у спокої”.

Це був, безумовно, революційний крок, оскільки в ХІХ ст. цивільне право

захищало тільки “типові”, майнові інтереси і не схильне було визнавати категорію моральної шкоди, тобто шкоди, котра не може бути обрахована в грошовому вигляді. Тепер же перед цивільним правом стояло нове завдання: окрім охорони людини в її типових інтересах, надати охорону конкретній особі в усьому багатстві її своєрідних особливостей. Поступово ця теоретична ідея “запроваджувалась” у свідомість суддів і законодавців, і повільно, із застереженнями, право на недоторканність приватної сфери отримало визнання у судовій практиці.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна зробити **висновок**, що в епоху Просвітництва та в Новий час у процесі еволюції приватності відбулася низка суттєвих зрушень, серед яких варто відзначити такі: 1) протягом XVI-XIX ст. в європейському суспільстві дедалі більше галузей діяльності людини витісняється зі сфери публічного життя, а саме приватне життя набуває системного вигляду, стає самостійною сферою, набуваючи сучасних рис; 2) відбувається інституалізація приватного життя, останнє стає ядром життєвого світу людини, певним соціальним інститутом; 3) розвиток журналістики і хвиля науково-технічних досягнень, що поставили під загрозу недоторканність приватного життя, змусили шукати юридичні засоби захисту даного права; 4) визнання недоторканності приватного життя в його сучасному розумінні отримує поширення не тільки в роботах окремих філософів і політиків, але й у державно-правовій теорії та практиці. Перелічені новели зберегли своє значення й у новітній період історії держави і права.

З’ясування основних характеристик сучасного етапу еволюції прайвесі в історії людської цивілізації є перспективним **напрямком подальших досліджень** у даній сфері.